

VISIE OP HET LEERGEBIED KUNST & CULTUUR

Voorliggende visie is opgesteld door het ontwikkelteam Kunst en Cultuur tijdens de eerste ontwikkelsessie van Curriculum.nu (maart 2018). Het team heeft deze visie op basis van ontvangen feedback steeds verder aangescherpt (mei, oktober en december 2018). Op basis van deze visie heeft het ontwikkelteam vervolgens grote opdrachten benoemd, de essenties van het leergebied, om vervolgens bouwstenen te ontwikkelen. Bouwstenen beschrijven de benodigde kennis en vaardigheden. De bouwstenen vormen uiteindelijk, samen met de visie en de grote opdrachten, input voor de herziening van de kerndoelen en eindtermen.

Over Curriculum.nu

Het is belangrijk dat de inhoud van het onderwijs tegemoet komt aan de eisen die nu en in de toekomst gesteld worden aan mensen. Curriculum.nu gaat over de actualisatie van het curriculum, waarin is vastgelegd wat leerlingen moeten kennen en kunnen. Teams van leraren en schoolleiders ontwikkelen samen bouwstenen als basis voor de herziening van de kerndoelen in het primair onderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs. Daarnaast doen zij aanbevelingen voor de bovenbouw in het voortgezet onderwijs. De curriculumherziening biedt kansen om te zorgen voor doorlopende leerlijnen van primair naar voortgezet onderwijs en van voortgezet onderwijs naar vervolgonderwijs. De bouwstenen bevatten een aanzet daartoe. De curriculumherziening wil daarnaast de samenhang in het onderwijs bevorderen, de overladenheid terugdringen en een betere balans brengen in de hoofddoelen van het onderwijs: kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming. Kijk voor meer informatie op www.curriculum.nu.

Januari 2019

De uitgangspunten

De uitwerkingen voor het leergebied Kunst & Cultuur richten zich op het leergebied **als geheel**. De opdracht aan de ontwikkelteams is de **kern** van het leergebied in termen van **aanbod** te beschrijven. Kortom: te beschrijven waar alle leerlingen ten minste mee in aanraking moeten komen. Daarbij moet er meer balans komen tussen de drie hoofddoelen van het onderwijs: kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming. Tevens is het doel samenhang in de onderwijshoud te bevorderen, te zorgen voor doorlopende leerlijnen en overladenheid van het onderwijsprogramma terug te dringen. Op basis van onderstaande visie zijn grote opdrachten opgesteld en vervolgens bouwstenen. De bouwstenen vormen, samen met de visie en de grote opdrachten, **input voor de herziening van de kerndoelen en eindtermen**.

Vooraf

Het leergebied Kunst & Cultuur omvat vanuit de huidige doelen gezien: beeldende vorming (tekenen, handvaardigheid, textiele werkvormen en audiovisuele vorming), dans, drama, muziek, cultureel erfgoed, kunsttheorie, Kunst (algemeen), CKV (Culturele Kunstzinnige Vorming) én de vakken die hieruit zijn voortgevloeid (zoals nieuwe media) en in de toekomst zullen voortvloeien. Onderstaande visie is beschreven vanuit het perspectief van de huidige doelen.

Leeswijzer

In dit tussenproduct worden eerst de werkdefinities van kunst en cultuur gegeven. Vervolgens wordt uitgelegd hoe kunst zich verhoudt tot cultuur. In de paragrafen daarna is de relevantie van het leergebied uitgewerkt en worden beknopt enkele vakinhoudelijke

ontwikkelingen besproken. Daarop volgt de beschrijving van de inhoud van het leergebied en worden de titels van de grote opdrachten gepresenteerd. De een na laatste paragraaf gaat in op de bijdragen van onderwijs in kunst en cultuur aan de drie hoofddoelen van het onderwijs. Het stuk eindigt met een paragraaf over de samenhang tussen leergebieden.

Bij de visie is een begrippenlijst opgesteld (zie bijlage 1). Alle onderstreepte woorden zijn in de begrippenlijst toegelicht. De bronnenlijst (bijlage 2) geeft een overzicht van literatuur en websites die het ontwikkelteam heeft geraadpleegd tijdens het ontwikkelen van de visie, grote opdrachten en bouwstenen. Vanwege de leesbaarheid van de tekst is er, geheel conform de opdracht, voor gekozen de bronnen niet te verwerken in de lopende tekst.

Bijgestelde visie op het leergebied Kunst & Cultuur

Kunst en cultuur

Kunst is een uiting van menselijk denken, doen en maken en is cultuurspecifiek en tijdgebonden. Actief kunst- en cultuuronderwijs kan verwonderen, stimuleert de zintuigen en activeert de verbeeldingskracht. Leerlingen leren vanuit het heden naar het verleden te kijken en over de toekomst na te denken. Cultuur is alles wat mensen denken, doen en maken en de betekenis die mensen vanuit hun eigen cultuur of culturen daaraan geven. Kunst is hier een uiting van. Waar mensen leven is sprake van cultuur en dus ook van kunst. Het internet, technologische ontwikkelingen, globalisering maar ook de reizen die mensen ondernemen, maken dat we in aanraking kunnen komen met (minder bekende) uitingen van kunst en cultuur. Door inzicht te krijgen in de eigen kunst- en cultuur(historie) en die van anderen leren leerlingen zichzelf, de omgeving, de maatschappij en de wereld te ontdekken.

Relevantie

Onderwijs in kunst en cultuur is 'inclusief'. Alle leerlingen (individueel of samen) krijgen zo de kans om in aanraking te komen met kunst en cultuur en het effect daarvan actief te ervaren. De taal van kunst is door het gebruik van (bewegende) beelden, woorden, klanken en beweging of een combinatie daarvan een unieke taal. Het stelt 'makers' in staat zich op eigen wijzen uit te drukken en betekenisvol te communiceren. Kunst ontwikkelt de zintuigen, leerlingen leren met hun lijf kunst te ervaren en ontdekken de wisselwerking tussen lichaam en geest (embodiment).

Onderwijs in kunst en cultuur brengt leerlingen in contact met culturen, histories en verhalen. Kunstenaars reageren met hun werk bijvoorbeeld op politieke of maatschappelijke veranderingen, geven hun kijk op de wereld, scheppen andere werkelijkheden, tonen schoonheid en willen met hun werk anderen verwonderen of prikkelen. Kunst kan irriteren, schuren of juist voldoening en plezier geven door samen kunst te ervaren. Leerlingen leren door kritische en/of filosofische vragen te stellen kunst vanuit verschillende perspectieven te onderzoeken, te analyseren en te duiden. Leerlingen leren dat er meerdere artistieke oplossingen en opvattingen naast elkaar kunnen en mogen bestaan door ideeën en gedachten te delen.

Vakinhoudelijke ontwikkelingen

In de laatste decennia is het leergebied Kunst & Cultuur door de constante stroom aan nieuwe (bewegende) beelden/klanken breder, sneller, uitdagender en complexer geworden. Dit heeft enerzijds te maken met technologische ontwikkelingen, anderzijds met de samenleving waarin culturen elkaar meer ontmoeten. Door de ontwikkeling van nieuwe media en (digitale) technologie ontstaan andere toepassingsmogelijkheden en nieuwe vormen van kunst zoals digitale kunst. Er ontstaan nieuwe werkelijkheden, genres, stromingen en fusions (combinaties van elementen uit verschillende culturen, versmelting van genres en stijlen). Dit betekent voor het kunst- en cultuuronderwijs dat er meer dan voorheen aandacht mag zijn voor het digitale domein zodat leerlingen nieuwe media en

digitale technologie als middel leren te gebruiken om kunst te maken. Dit is tevens een manier om vanuit een eigen kunstproductie de wereld beter te begrijpen en betekenis te geven. Het gaat dan over digitale geletterdheid en mediawijsheid. Hierin ligt het voor de hand de samenwerking te zoeken met het leergebied digitale geletterdheid.

Naast de gangbare kunstvormen zijn cross-overs, inter-, multi- en transdisciplinaire samenwerkingen niet meer weg te denken uit de actuele onderwijs- en kunstpraktijk. Steeds vaker zijn artistieke uitingen een cross-over, een kruisbestuiving, tussen bestaande technieken en nieuwe technologieën en zoeken makers onderling actief de samenwerking op.

De hedendaagse samenleving heeft te maken met grote mondiale thema's als klimaatverandering en duurzaamheid. In toenemende mate werken kunstenaars en wetenschappers samen aan oplossingen rond deze thema's. Ze inspireren elkaar en leren van elkaars denk- en werkwijzen. Die samenwerking leidt tot verrassende vernieuwingen door vraagstukken vanuit verschillende standpunten 'vrij' te onderzoeken en filosofisch en/of wetenschappelijk te bevragen. In deze ontwerpprocessen spelen brede vaardigheden (creativiteit ontwikkelen, probleem oplossen, kritisch denken, samenwerken) een belangrijke rol.

Het leergebied Kunst & Cultuur

In het leergebied Kunst en Cultuur ligt de nadruk op kunst. Het leergebied omvat vanuit de huidige doelen geredeneerd: beeldende vorming (tekenen, handvaardigheid, textiele werkvormen en audiovisuele vorming), dans, drama, muziek, cultureel erfgoed, kunsttheorie, Kunst (algemeen), CKV (Culturele Kunstzinnige Vorming) én de vakken die hieruit zijn voortgevloeid (zoals nieuwe media) en in de toekomst zullen voortvloeien.

In het leergebied Kunst & Cultuur staat het artistiek-creatief vermogen van de leerling in beeld- klank-, woord- en bewegingstaal of combinaties daarvan centraal. Dit vermogen stelt de leerling in staat verbeeldingskracht te gebruiken om artistiek werk te (re)produceren en betekenis te geven aan wat hij alleen of samen met anderen maakt en meemaakt. Artistiek vermogen is gericht op de vertaling van ervaringen, gevoelens, opinies en/of verhalen in een kunstzinnige uiting met behulp van technieken, materialen en middelen. Creatief vermogen verwijst naar een iteratief proces waarin leerlingen creatieve denk- en maak strategieën leren toepassen. Denk aan vaardigheden als fantaseren, spelen, dromen, inleven, experimenteren, divergeren en convergeren, oriënteren, onderzoeken, (filosofisch) bevragen en analyseren.

Kenmerkend voor het leergebied Kunst & Cultuur is dat leerlingen in een samenhangend geheel kunst leren **maken**, kunst leren **meemaken en betekenis leren geven aan zowel het maken als het meemaken**. In het hedendaags kunstonderwijs worden maken, meemaken en betekenis geven ook productie, receptie en reflectie genoemd. Het begrip 'reflectie' wordt veelal gebruikt in de zin van 'reflecteren op leer- en werkprocessen' (van de leerling zelf en van anderen). Reflectie, zoals beschreven in deze visie, moet gelezen worden als 'reflectie op het product en het (werk)proces'. Dit met als doel aan te sluiten bij de brede vaardigheid 'manieren van jezelf kennen' en om onderscheid te maken met het begrip 'betekenis geven' zoals in deze visie bedoeld.

Betekenis geven gaat over het onderzoeken, (filosofisch) bevragen en analyseren van uitingen van kunst en cultuur in heden en verleden, bezien vanuit verschillende perspectieven. Denk daarbij onder andere aan individuele, collectieve, sociale, culturele en historische perspectieven. Betekenis geven heeft betrekking op zowel de kunstuitingen die leerlingen maken als op professionele kunstuitingen die leerlingen meemaken.

Maken staat voor het artistiek-creatief proces van vormgeven en (re)produceren waarin leerlingen samen of individueel uiting leren geven aan ervaringen, gevoelens, opinies en/of verhalen in (bewegend) beeld, klank, woord en beweging of een combinatie daarvan.

Leerlingen leren betekenis te geven aan hun artistieke uiting.

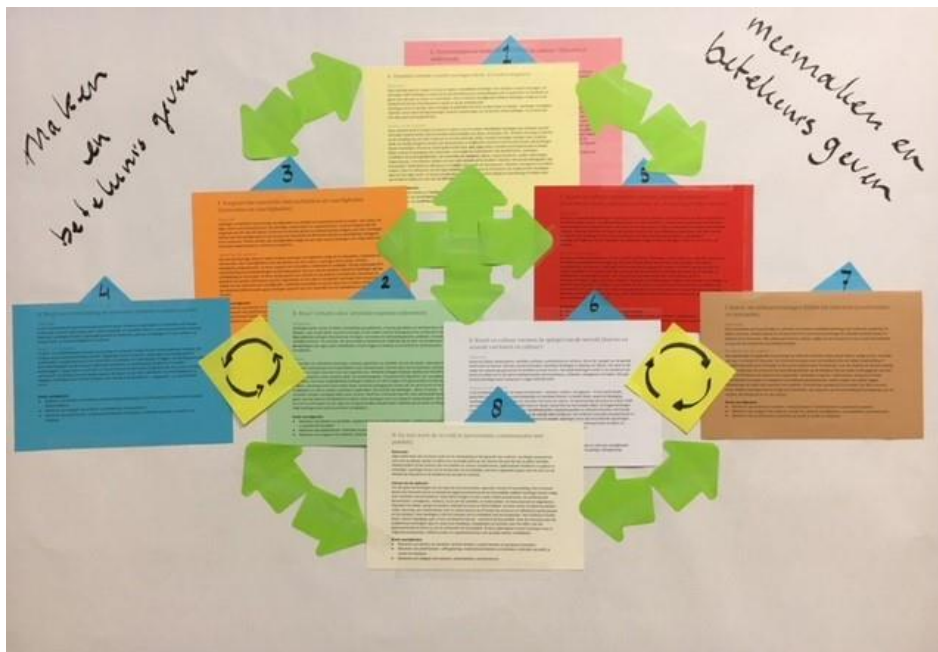
Meemaken is gericht op een (zintuigelijke) ervaring in (bewegend) beeld, klank, woord en beweging of een combinatie daarvan of een ervaring met professionele kunst in een levensechte context, binnen of buiten school. Leerlingen leren betekenis te geven aan hun ervaring.

De grote opdrachten voor het leergebied Kunst & Cultuur

Voor het leergebied Kunst & Cultuur zijn acht samenhangende grote opdrachten ontwikkeld langs de inhoudelijke lijnen 'maken en betekenis geven' en 'meemaken en betekenis geven'. De grote opdrachten hebben de volgende titels (met tussen haakjes de focus):

1. Ontwikkel artistiek-creatief vermogen (denk- en maakstrategieën)
2. Geef vorm aan verhalen door artistieke expressie (artistieke expressie)
3. Versterk technieken en artistieke vaardigheden (technieken en vaardigheden)
4. Werk aan innovatie (nieuwe maakprocessen)
5. Kunst en cultuur verbinden verleden, heden en toekomst (context van kunst)
6. Kunst vormt de spiegel van de wereld (functie van kunst)
7. Kunst- en cultuurervaringen leiden tot interactie (beleving van kunst)
8. Presenteer werk (presenteren)

De eerste grote opdracht (ontwikkel artistiek-creatief vermogen) is voorwaardelijk voor alle grote opdrachten en staat om die reden bovenaan. Deze grote opdracht is gericht op de karakteristieke maak- en denkstrategieën in het leergebied. De grote opdrachten 2 tot en met 4 richten zich op het maken van kunst en betekenis geven aan kunst. De grote opdrachten 5 tot en met 7 gaan over meemaken en betekenis geven aan kunst. In de laatste grote opdracht voor het leergebied staat presenteren centraal.

Van het raamwerk wordt een grafische weergave gemaakt als het denkproces van het ontwikkelteam KC voltooid is.

Alle grote opdrachten geven in po en onderbouw vo richting aan onderwijs in de kunstpraktijk en aan onderwijs in kunst- en cultuurtheorie. Er is ruimte om accenten te leggen en/of verbindingen te maken. Vanzelfsprekend is er een wisselwerking of interactie tussen de grote opdrachten 'maken en betekenis geven' en 'meemaken en betekenis geven'. Het meemaken

of ervaren van kunst kan inspiratie zijn voor een maakproces. Andersom kan het maken aanleiding zijn voor een kunsttheoretische verrijking of verdieping. Zowel het maken en betekenis geven aan kunst als het meemaken en betekenis geven aan kunst is een artistiek-creatief proces. Het vraagt van leerlingen een nieuwsgierige en onderzoekende houding.

Kunst & Cultuur en de drie hoofddoelen van het onderwijs

In het leergebied Kunst & Cultuur zijn kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming sterk verweven. De kwalificerende doelen van het leergebied Kunst & Cultuur hebben betrekking op de leergebiedspecifieke kennis en vaardigheden die leerlingen voorbereiden op het vervolg in het onderwijs of de beroepspraktijk. Door een brede oriëntatie op kunst en cultuur leren alle leerlingen na te denken over de rol en betekenis van kunst en cultuur voor zichzelf (ook in vrije tijd), voor de omgeving, de samenleving en de wereld. Leerlingen leren vanuit meerdere perspectieven kunst te ervaren, te onderzoeken, (filosofisch) te bevragen, te analyseren en betekenis te geven. Zowel de kunsttheorie als de kunstpraktijk, als de kennis en de vaardigheden van het leergebied Kunst & Cultuur dragen bij aan kwalificatie. Persoonsvorming te lezen als 'vorming-tot-persoon-willen-zijn' (persoon *zijn*, persoon *proberen* te zijn, persoon *willen* zijn) gaat over hoe de leerling als persoon tot ontwikkeling komt. Persoonsvorming in het leergebied Kunst & Cultuur heeft betrekking op welke plek kunst en cultuur inneemt of in gaat nemen in het leven van de leerling in de toekomst en hoe de leerling zich verhoudt tot kunst en cultuur. Het gaat over waar hij zich betrokken bij voelt, wat de persoonlijke drijfveren, ambities of motieven zijn om kunst te beleven. De leerling leert zichzelf kennen, ontdekt waar zijn kwaliteiten en voorkeuren liggen en wat hij belangrijke waarden vindt.

De maatschappelijke vorming (socialisatie) vindt plaats doordat leerlingen met anderen in contact komen met professionele kunsten in een levensechte context, binnen of buiten school. Kunst als spiegel van de wereld kan reacties losmaken waardoor dialoog en debat plaats kunnen vinden. Leerlingen leren over verschillen te spreken en leren dat er meerdere opvattingen naast elkaar kunnen bestaan. Leerlingen leren de eigen cultu(u)r(en), de culturen van anderen, de samenleving en de wereld te verkennen en onderzoeken. Kunstzinnige en culturele kennis, vaardigheden en attitudes horen bij de brede vorming van burgers in een democratische samenleving.

Samenhang andere leergebieden

In de uitwerking van de visie naar grote opdrachten - en het bijstellen daarvan - is gebleken dat er op verschillende niveaus samenhang tussen leergebieden mogelijk is. Die samenhang kan betrekking hebben op gemeenschappelijke onderwerpen of thema's, op contexten, definities en begrippen en op vaardigheden. Ook zijn delen van grote opdrachten en/of delen van bouwstenen (in wording) geheel of gedeeltelijk bruikbaar bij andere leergebieden.

Samenhang met Digitale Geletterdheid

In het leergebied Digitale Geletterdheid wordt gesproken over vernieuwing en innovatie, nieuwe denk- en maakstrategieën en de makende mens. Dit sluit aan bij de grote opdrachten 1 (*Ontwikkel artistiek-creatief vermogen*) en 4 van het leergebied Kunst & Cultuur (*Werk aan vernieuwing en innovatie*). Een van de grote opdrachten in het leergebied Digitale geletterdheid is gericht op toepassen en ontwerpen. 'Leerlingen ontwikkelen zich tot creatieve, flexibele en technologisch vaardige individuen die klaar zijn voor de huidige en toekomstige maatschappij'. Voor het artistieke deel van het creatieve proces gaat het leergebied Digitale Geletterdheid verwijzen naar grote opdracht 1 (*Ontwikkelen van artistiek-creatief vermogen*) van het leergebied Kunst & Cultuur. Geredeneerd vanuit het leergebied Kunst & Cultuur kan de samenwerking met Digitale Geletterdheid zich richten op het vergroten en versterken van digitale vaardigheden als middel om kunst te maken.

Samenhang met Mens & Maatschappij

Bij het leergebied Mens & Maatschappij is net als in het leergebied Kunst & Cultuur aandacht voor cultuur en erfgoed. Beide leergebieden hebben gemeenschappelijk dat zij werken vanuit

een cultuurhistorische context. De grote opdracht *Tijd* van het leergebied M&M waarin de historische context centraal staat kan in de volgende fase verder afgestemd worden met de grote opdrachten 5 (*Kunst en cultuur verbinden verleden, heden en toekomst*) en 6 (*Kunst vormt de spiegel van de wereld*) van het leergebied Kunst & Cultuur. Beide leergebieden gebruiken het begrip 'multiperspectiviteit'. Alhoewel beide leergebieden tijd en chronologieën behandelen, hanteren ze elk hun eigen taal.

Samenhang met Nederlands

'Experimenteren met taal en vormen van taal is het scheppen van kunst met woorden' (*grote opdracht 7 Nederlands*). Bij het leergebied Nederlands leren leerlingen experimenteren met taal en vormen van taal, als uiting van het creatieve proces. Dit sluit aan bij het ontwikkelen van het artistiek-creatief vermogen (*grote opdracht 1, leergebied Kunst & Cultuur*) en grote opdracht 2 (*Geef vorm aan verhalen door artistieke expressie*). Hier leren leerlingen samen of alleen uitdrukking te geven aan gedachten, ervaring, gevoelens en verhalen in (bewegende) beelden, klank, woord (in de eigen of een andere taal), beweging, of een combinatie daarvan.

Overige onderwerpen voor samenhang

De hierna genoemde punten zijn al wel zichtbaar maar nog niet verder onderzocht en worden in een latere fase van het project verder onderzocht.

- Het presenteren van eigen praktisch en theoretisch werk (grote opdracht 8) komt ook voor bij andere leergebieden. Dat maakt dat deze bouwsteen ook de basis kan zijn voor alle andere leergebieden.
- Een van de pijlers binnen leergebied Mens & Natuur is technologie. Dit biedt mogelijkheden om kunst, bèta(wetenschap) en techniek met elkaar te verbinden vanuit grote opdracht 4 (*Werk aan vernieuwing en innovatie*) van het leergebied Kunst & Cultuur.
- De definitie van 'cultuur' is overgenomen door de leergebieden Nederlands en Engels / Moderne Vreemde Talen. Onderzocht wordt of de definitie ook voor Burgerschap en het leergebied Mens & Maatschappij bruikbaar is.
- Daarnaast is er ook binnen leergebied Mens & Maatschappij en leergebied Burgerschap aandacht voor identiteit, idealen, waarden en filosofie.

BIJLAGE 1: BEGRIPPENLIJST

Artistiek-creatief vermogen: artistiek vermogen is gericht op de vertaling van onder andere ervaringen, gevoelens, opinies en/of verhalen in een kunstzinnige uiting. Creatief vermogen verwijst naar een iteratief proces waarin leerlingen creatieve denk- en maak strategieën leren toepassen.

Artistieke uiting: een kunstzinnige uiting in (bewegend) beeld, klank, woord en beweging, of een combinatie daarvan, tevens te lezen als verwijzing naar de kunstdisciplines in het leergebied Kunst & Cultuur en naar nieuwe vormen van kunst.

Betekenis geven: onderzoeken, (filosofisch) bevragen en analyseren van uitingen van kunst en cultuur in heden en verleden, bezien vanuit verschillende perspectieven. Denk daarbij onder andere aan individuele, collectieve, sociale, culturele en historische perspectieven. Betekenis geven heeft betrekking op zowel de kunstuitingen die leerlingen maken als op professionele kunstuitingen die leerlingen meemaken.

Cross-overs: een combinatie van verschillende kunststijlen, die herkenbaar zijn in het artistieke eindproduct.

Cultuur: alles wat mensen denken, doen en maken en de betekenis die wij, vanuit onze eigen achtergrond, daaraan geven.

Divergent denken: het denkproces dat zonder beperkingen of voorwaarden is en dat leidt tot een brede stroom van talrijke, diverse en originele ideeën.

Embodiment: is de wisselwerking tussen lichamelijke - zintuiglijke en motorische - en emotionele ervaringen, gaat over de wisselwerking tussen lichaam en geest. Leerlingen leren onder meer het lichaam of de stem te gebruiken om een boodschap kracht bij te zetten. Ze leren het effect van bewegingen in de ruimte te benutten, mimiek functioneel te gebruiken, te spelen met de warmte van de stem, of, gebruik te maken van de muziek en het ritme van woorden, maar ook de stilte te pakken.

Inclusie: insluiting, iedereen ongeacht achtergrond of huidige situatie hoort er als vanzelfsprekend bij.

Interdisciplinair: de disciplines hebben elkaar nodig om een probleem op te lossen. De wederzijdse beïnvloeding bepaalt de inhoud. De inzichten die hierdoor ontstaan overstijgen de grenzen van het eigen vak. In het artistieke eindproduct zijn de disciplines in elkaar over gevloeid en moeilijk te onderscheiden. De interactie is steeds zichtbaarder in het samen reflecteren en maken.

Iteratief proces: bij een iteratief proces gaan leerlingen experimenteren, ideeën vormen en onderzoeken. Door in het proces vooruit en achteruit te gaan of stappen te herhalen, komen leerlingen langzaam maar zeker tot een eindresultaat. Leerlingen gebruiken voortschrijdend inzicht in een volgende fase van het proces.

Kunst: een uiting van menselijk denken, doen en maken is cultuurspecifiek en tijdgebonden.

Leergebied Kunst en Cultuur: vanuit de huidige doelen gezien omvat het leergebied Kunst & Cultuur: beeldende vorming (tekenen, handvaardigheid, textiele werkvormen en audiovisuele vorming), dans, drama, muziek, cultureel erfgoed, kunsttheorie, Kunst (algemeen), CKV én de vakken die hieruit zijn voortgevloeid (zoals nieuwe media) en in de toekomst zullen voortvloeien.

Maken: het artistiek-creatief proces van vormgeven en (re)produceren waarin leerlingen samen of alleen uiting leren geven aan ervaringen, gevoelens, opinies en/of verhalen in (bewegend) beeld, klank, woord en beweging of een combinatie daarvan.

Meemaken: een (zintuigelijke) ervaring in (bewegend) beeld, klank, woord en beweging of een combinatie daarvan of een ervaring met professionele kunst in een levensechte context, binnen of buiten school.

Multidisciplinair: twee of meer leergebieden zijn georganiseerd rond hetzelfde thema, onderwerp of concept, maar de leergebieden (en de disciplines daarbinnen) behouden hun identiteit.

Raamwerk: het raamwerk laat zien hoe de grote opdrachten van het leergebied zich tot elkaar verhouden en hoe de bouwstenen (in ontwikkeling) zich verhouden tot grote opdrachten.

Reflecteren: haar waar in deze visie gesproken wordt van reflectie moet dit gelezen worden als 'reflectie op het product en het (werk)proces'. Dit met als doel aan te sluiten bij de brede vaardigheden.

Transdisciplinair: samenwerking tussen disciplines waarbij grote overstijgende thema's centraal staan.

BIJLAGE 2: BRONNENLIJST

Armstrong, J. (2006). *De filosofie van de schoonheid*. Academie Minerva: Hanzehogeschool Groningen.

Barrett, T. (2010). *Kunst werkt mensen reageren op hedendaagse kunst*. Deventer: Thieme Art.

BDD (2018). *Visiedocument beroepsvereniging docenten theater en drama*.

BDD, VLS. VONKC (2018). *Gedeelde visie van de kunstvakverenigingen BDD, VONKC en VLS over de essentie en de toekomst van het Leergebied Kunst en Cultuur in het primair en voortgezet onderwijs*.

Biesta, G. (2017). *Door kunst onderwezen willen worden*. Arnhem: ARTEz Press.

Bisschop Boele, E. (2016). *Over het belang van een inclusief muzikaal wereldbeeld*. In *Muziekpedagogiek in beweging: verdieping of verbreding?* (pp. 69-81)

Boxtel, van C. (2009). *Geschiedenis, erfgoed & didactiek*, Amsterdam: Erfgoed Nederland.

Brinkman, W. & Miedema, E. & Schreuder, C. (2017). *Kunst=taal en rekenen, drie jaar Boijmans Taal -en rekenprogramma*. Koninklijke van Gorcum/Museum Boijmans van Beuningen.

Brouwers, H. (2010). *Kiezen voor het jonge kind*. Bussum: Coutinho.

Buisman, M., Boogaard, M., Loon-Dijkers, L., Schooten, E. (2017). *Stimuleren van creatief vermogen en kritisch denken*. Amsterdam: Kohnstamm Instituut.

Costa, A. & Kallick, B. (2000). *Describing 16 habits of mind. Habits of mind: A Development Series*. Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development.

Crone, E. (2017). *Het puberende brein*. Amsterdam: Prometheus.

Csikszentmihalyi, M. (2011). *Creativiteit. Over Flow, schepping en ontdekking*. Amsterdam: Uitgeverij Boom.

Dieleman, C. (2010). *Het nieuwe theaterleren. Een veldonderzoek naar de rol van theater binnen CKV op havo en vwo*. Amsterdam: Vossiuspers 2010.

Diverse auteurs (2018). *Teaching in the fourth industrial revolution, standing at the precipice*. Routledge

Dreu, Carsten de & Sligte (2016). *Creativiteit krijg je niet voor niks. Over de psychologie van creativiteit in wetenschap en werk*. Assen: Van Gorcum.

Efland, A. (2002). *Art and cognition: Integrating the visual arts in the curriculum*. Teachers College Press.

Eisner, E. (2002). *The Arts and the Creation of Mind*. 'What the Arts Teach and How It Shows.' (pp. 70-92). Yale University Press.

Erfgoededucatie (2018). *Erfgoededucatie in het nieuwe curriculum*.

Gardner, H. (2006). *Five minds for the future*. Boston, MA, Harvard Business School

Publishing.

Geest, N., Nagtzaam, M., Nobel, S., Schouten, J. (2015). *Creatief vermogen en de diamant*. Utrecht: CVU.

Gompertz, W (2012). *Dat kan mijn kleine zusje ook. waarom moderne kunst kunst is*. Amsterdam: Uitgeverij Meulenhoff.

Groenendijk, T., Hoekstra, M., & Klatser, R. (2013). *Altermoderne kunsteducatie: theorie en praktijk*. Amsterdam: HKA.

Haanstra, F. (2001). *De Hollandse schoolkunst, mogelijkheden en beperkingen van authentieke kunsteducatie (Oratie)*. Utrecht: Cultuurnetwerk Nederland.

Havekes, H. (2009). *Actief Kunsthistorisch Denken*.

Haverkort, F., Lei, R. (2015). *Muziekmeester*. Amersfoort: ThiemeMeulenhoff.

HBO-raad (2011). *Generieke kennisbasis Tweedegraads docentenopleidingen*. Den Haag.

HBO-raad (2012a). *Kennisbasis docent beeldende kunst & vormgeving –Bachelor*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.

HBO-raad (2012b). *Kennisbasis docent muziek –Bachelor*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.

HBO-raad (2012c). *Kennisbasis docent dans*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.

HBO-raad (2012d). *Kennisbasis docent theater*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.

HBO-raad (2012e). *Kennisbasis leraar basisonderwijs dans & drama*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.

HBO-raad (2012f). *Een goede basis. Advies van de commissie Kennisbasis Pabo*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.

HBO-raad (2018). *Kennisbasis en profilering*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.

Heusden, B., van. (2010). *Cultuur in de Spiegel: naar een doorlopende leerlijn cultuuronderwijs*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen en SLO.

Heusden, B. van., Rass, A., Tans, J. (2016). *Cultuur², basis voor cultuuronderwijs*. Assen: van Gorcum.

Heijdanus - de Boer, E., Nunen, A. van, Boekel, H. & Carp, D. & Veer, P. van der (2016). *Spelend leren en ontdekken, Handboek drama voor het basisonderwijs*. Bussum: Coutinho.

Heijdanus-de Boer, E., Van Nunen, A., & Valenkamp, M. (2014). *Dans!, Praktisch handboek voor het basisonderwijs*. Bussum, Nederland: Coutinho. (ISBN 978 90 469 03971 NUR 846)

Heijnen, E. (2015). *Remixing the Art Curriculum: How Contemporary Visual Practices Inspire Authentic Art Education. (Doctoral Dissertation)*. Nijmegen: Radboud University.

Hetland, L., Winner, E., Veenema, S. , & Sheridan, K. M. (2007). *Studio thinking. The real benefits of visual arts education*. New York: Teachers College Press.

Hoeven, M. van der, Sluijsmans, L., Vorle, R. van de, & Heusden, B. van. (red.) (2014). *Cultuur in de spiegel: een leerplankader voor cultuuronderwijs*. Enschede: SLO

Hollingsworth, J. & Ybarra, S. (2018). *Expliciete directe instructie*. Uitgeverij Pica. Huizinga, J. (1919 / 1997 / 2016) Herfsttij der Middeleeuwen. Olympus.

Jong, L. de (2017). Het begeleiden van creatieve processen. In: *Cultuur en Educatie; tijdschrift over onderzoek naar leren, lesgeven en overdracht in kunst en cultuur*. Jaargang 16 nummer 47. LKCA: Utrecht. Blz. 62 - 84.

Kamp, M.T. van de (2010). Hybride kunsteducatie. In: *Kunstzone, 10* (juni), 11-15. Kamp, M.T. van de (2013). *Doorlopende leerlijn hybride kunsteducatie*. Amsterdam/Tilburg; Expertisecentrum Vakdidactiek Kunsttheorie.

Kamp, M.T. van de (2017). *Reimagine, redesign and transform. Enhancing generation and exploration in creative problem finding processes in visual arts education*. Academisch proefschrift. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

Konings, F., & Van Heusden, B. (2013). *Culturele instellingen en een doorlopende leerlijn cultuuronderwijs: Richtlijnen*. Utrecht, Fonds voor Cultuurparticipatie.

Kupers, E. & Van Geert, P (2017). Wat weten we over creativiteit van kinderen op de basisschool. In: *Cultuur en Educatie; tijdschrift over onderzoek naar leren, lesgeven en overdracht in kunst en cultuur*. Jaargang 16 nummer 47. LKCA: Utrecht. Blz. 42 - 61.

KVDO (2018). *Opleidingsprofielen Bachelor*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.

KVDO (2016). *Schakeldocument bij de nieuwe beroepsprofielen voor kunstvakdocenten*. Utrecht: Molen & Molen.

Lanschot Hubrecht, V. van, Marsman, P., Rass, A. & Tuinen, S. van (2015). *Kunst en cultuur. Vakspecifieke trendanalyse 2015*. Enschede: SLO.

Lanschot Hubrecht, V. van, Marsman, P. & Tuinen, S. van (2017). *Kunst en cultuur. Addendum op de vakspecifieke trendanalyse 2015*. Enschede: SLO.

Lanschot Hubrecht, V. (2017). *Handreiking kunstvakken, inclusief CKV*. Enschede: SLO.

Lei, R. van der, Haverkort, F. & Noordam, L. (2015). *Muziek meester!* Amersfoort: ThiemeMeulenhoff.

LKCA (2016). *Basis voor cultuureducatie. Handreiking voor de toekomst van binnen- en buitenschoolse cultuureducatie*. Utrecht: Libertas.

Lutters, J. (2012). *In de schaduw van het kunstwerk: Art-Based Learning in de praktijk*. Apeldoorn: Garant.

Lutters, J. (2015). *Research-based art. Een nieuwe grondslag voor een opleiding tot artist educator*. *Cultuur+Educatie*, 15(43), 63-70.

Marschal, C. & Rossman G.B. (2016). *Designing Qualitative Research sixth Edition*. California, CA: SAGE Publications, Inc.

Marshall, J. (2014) Transdisciplinarity and art integration; Toward a new understanding of art-based learning across the curriculum. *Studies in Art Education: a journal of issues and research in art education*, 55(2), 104-127.

Marzano R. & Heflebower, T. (2012). *Klaar voor de 21e eeuw. Vaardigheden voor een veranderende wereld*. Vlissingen: Bazalt.

Meirieu, P. (2016). *Pedagogiek: de plicht om weerstand te bieden*. Culemborg: Phronese.

Monsma, D., Smith, S. (2016). *Speciaal onderwijs, vergeten groep in het beleid*. Cultuur+Educatie, jaargang 16, nr 45.

Monsma, D. (2017). *Fluisterzacht en haarzuiver, de betekenis van kunstonderwijs voor kinderen met speciale onderwijsbehoeften*. Rotterdam: Lemniscaat.

Nooij, H. (2017). *Kijk op spel*. Groningen: Noordhoff.

Nussbaum, M. (2011). *Niet voor de winst*. Amsterdam: Ambo|Anthos.

OCW (2018). *Cultuur in een open samenleving*. Den Haag: Ministerie van onderwijs, cultuur en wetenschap.

OCW (2018, 2 juli). *Eerste reactie op sectoradvies audiovisueel van de Raad voor Cultuur [1372031]*. Geraadpleegd van <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2018/07/02/kamerbrief-met-eerste-reactie-op-sectoradvies-audiovisueel>

Onna, J. van & Jacobse, A. (2017). *Laat maar zien, een didactische handleiding voor beeldend onderwijs* (5^e ed.) Groningen: Noordhoff.

Potters, O & Lutke, S (2018) *Leren van kunst, ruimte voor & door creativiteit*. Bussum: Countinho.

Sawyer, K (2008) *Group genius*. Ingram Publisher services US.

Seidel, S., Tishman, S., Winner, E., Hetland, L., & P. Palmer (2009). *The Qualities of Quality. Understanding Excellence in Art Education*. Cambridge: Harvard Graduate School of Education / Project Zero.

SLO (2018). *Handreiking Brede vaardigheden*. Enschede: SLO.

VCPS. *Cultuureducatie, een manifest*.

Vereniging Classici Nederland (2018). *Visie op Griekse en Latijnse Taal en Cultuur in het curriculum in Nederland*.

Verhoeven, M., Poorthuis, A. M. G., & Volman, M. (2016). *Exploreren kun je leren: de rol van onderwijs in de identiteitsontwikkeling van leerlingen*. Geraadpleegd van <https://hdl.handle.net/11245.1/ca57ab3d-308e-449b-a3fe-109a51aa576c>

Verhoeven, C. (1967b). *Inleiding tot de verwondering* (3e ed.). Eindhoven, Nederland: Damon.

VLS (2018). *Visie op muziekonderwijs in het primair en voortgezet onderwijs*.

VNK-E (2018). *Visie op curriculumontwikkeling van het leergebied Kunst en Cultuur door de VNK-E*.

VONKC (2012). *Leerplan voor onderwijs in beeldende kunst en vormgeving*.

VONKC (2018). *Visiedocument VONKC voor curriculum.nu: beeldende kunst en vormgeving (BK&V)*.

VONKC (2018). *Visiedocument VONKC voor curriculum.nu: dans*.

Vrolijk, R. (2017). *Nieuw geluid*. Groningen / Houten: Noordhoff Uitgevers.

Vuyk, K. (2017). *Oude en nieuwe ongelijkheid*, Utrecht: Klement Uitgeverij.

Weterings, A. en Plamper, S. (2016). *Begrijpen met je handen. Een andere kijk op kind en creativiteit*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

Websites

<https://www.ahk.nl/lectoraten/educatie/conferenties-en-projecten/project-altermoderne-kunsteducatie/>

<https://www.ahk.nl/lectoraten/educatie/publicaties/>

<http://www.culturelecompetenties.nl/kunstbalie>

<http://www.cultuuralsbasis.nl/>

[https://www.cultuuraltena.nl/uploads/1419866012_CultureleLadekast%20\(DEF\).pdf](https://www.cultuuraltena.nl/uploads/1419866012_CultureleLadekast%20(DEF).pdf)

<https://www.cultuurconnectie.nl/clientdata/downloads/cultureel-vermogen-nieuwe-woorden-voor-het-belang-van-cultuureducatie-en-participatie.pdf>

<http://www.cultuureducatiemetkwaliteit.nl/over-cmk/>

<http://www.cultuurindespiegel.nl/>

<http://curriculumvandetoekomst.slo.nl/21e-eeuwse-vaardigheden>

http://expertisecentrum-kunsttheorie.nl/cms_data/model_hybride_kunsteducatie.pdf

<http://handreikingschoolexamen.slo.nl/ckv/algemene-informatie/ckv-kunst-actief-meemaken>

<http://www.imagineic.nl/pagina/emotienetwerken>

<http://kunstcultuur.slo.nl/>

<http://www.kunstgebouw.nl>

<http://kunstzinnigeorientatie.slo.nl/>

https://www.lkca.nl/artikelen/inspirerend_de-10-lessen-van-elliott-eisner

https://www.lkca.nl/~/_media/downloads/ws_2009_ce_26.pdf

https://www.ahk.nl/media/ahk/docs/lectoraat/mediacultuur_publicatie.pdf

<https://www.lkca.nl/onderzoek/leerstoelen-lkca/hester-dibbits>

<https://wij-leren.nl/ogo-ontwikkelingsgericht-onderwijs.php>

<https://onderzoekonderwijs.net/2017/12/21/de-holle-retoriek-van-21st-century-skills-hoezo-is-kennis-minder-belangrijk>

<http://www.oecd.org/education/cei/50153675.pdf>

<https://www.onderwijsfilosofie.nl/in-de-wereld-komen/>

<https://plato.stanford.edu/entries/dewey-aesthetics/#ActExp>

<https://www.reinwardt.ahk.nl/onderzoek/themas/emotienetwerken/>

https://www.ted.com/talks/ken_robinson_says_schools_kill_creativity?language=nl

<https://www.uvh.nl/actueel/april-2018/tijd-voor-pedagogiek-download-oratie-gert-biesta>

<https://www.windesheim.nl/onderzoek/onderzoeksthemas/educatie/didactiek-en-inhoud-van-de-kunstvakken/>

Bronnen vanuit bijeenkomst beeldgeletterdheid EYE 2018

- Raad voor Cultuur (2018). *Zicht op zoveel meer*. Geraadpleegd van <https://www.cultuur.nl/upload/documents/adviezen/Zicht-op-zo-veel-meer.pdf>
- Tweede Kamer der Staten Generaal (2018). *Verslag cultuurdebat*. Geraadpleegd van https://www.tweedekamer.nl/debat_en_vergadering/commissievergaderingen/details?id=2017A04112
- Toma, K. De Volkskrant (2018, 27 juni). *Filmles op school, ook een bewuste blik kun je trainen*. Geraadpleegd van <https://www.volkskrant.nl/cultuur-media/filmles-op-school-ook-een-bewuste-blik-kun-je-trainen~b9c0de95/>
- Westerbeek, L. De Volkskrant (2015, 20 feb). *Leer kinderen nu vooral begrijpend te kijken*. Geraadpleegd van <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/leer-kinderen-nu-vooral-ook-begrijpend-te-kijken~bc22ad58/>
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2018). *Cultuur in een open samenleving*. Geraadpleegd van <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2018/03/12/cultuur-in-een-open-samenleving>
- Rathenau Instituut (2018). *Digitalisering van het nieuws, online nieuwsgedrag, desinformatie en personalisatie in Nederland*. Geraadpleegd van <https://www.rathenau.nl/nl/digitale-samenleving/digitalisering-van-het-nieuws>
- Commissariaat van de Media (2018). *Media monitor 2018*. Geraadpleegd van <https://www.cvdm.nl/wp-content/uploads/2018/06/Mediamonitor-2018-Reuters-Institute-Digital-News-Report-Nederland-2018.pdf>